

Juana de Vega, Concepción Arenal e Emilia Pardo Bazán: converxencias e diverxencias

Xosé Ramón Veiga¹

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

xoseramon.veiga@usc.es

(recibido setembro/2023, aceptado decembro/2023)

RESUMO: Non é doado atopar unha explicación a que tres figuras da talla de Juana de Vega, Concepción Arenal e Emilia Pardo Bazán teñan unha común orixe galega. O chou e a contingencia é un recurso do que tirar, mais resulta pobre como argumento e denota vagancia no seu mesmo enunciado. Proceder de familias ilustradas convencidas do imprescindíbel da educación, non ter irmáns varóns, dispor de bibliotecas privadas e contar con figuras paternas presentes na esfera pública e no mundo da política achega algo de luz ás orixes, mais en absoluto resolve a interrogante. O que si permite é desbotar calquera versión de *self made man* (*woman* neste caso) que xorden por xeración espontánea e como froito extraordinario de subxectividade alleas á contorna social de partida. En contextos marcados polo dominio patriarcal e pola marxinação legal da muller, as tres dispuxeron de tacos de saída que quixeron, puideron e souberon aproveitar. Súa presenza pública foi rotunda e notoria, excepcional na plena acepción da palabra, mais cada unha ao seu xeito. O artigo analiza catro eidos concretos de actuación (a escrita, o feminismo, a relixión e a política) para tentar albiscar semellanzas e diferenzas entre elas, e asemade para afondar nas distintas posibilidades de pensamento e acción abertas ás mulleres da súa condición nunha segunda metade alongada do século XIX. Lonxe de fixar modelos ou de sinalar evolucións marcadas por un simple e lineal devir cronolóxico, o que se impón é a necesidade de atender á interacción variábel entre subxectividade e condicionantes xerais, entre *agency* e estrutura, sempre cunha ollada atenta aos atrancos postos ao seu quefacer que derivan duns marcos en evolución mais que manteñen teimudos un fondo de forte misoxinia.

PALABRAS CHAVE: Juana de Vega, Concepción Arenal, Emilia Pardo Bazán, escritura, feminismo, relixión, política

ABSTRACT: It is not easy to find an explanation why three figures of the stature of Juana de Vega, Concepción Arenal and Emilia Pardo Bazán have the same Galician origin. Chance and contingency is a resource that can be used, but it is poor as an argument and demonstrates laziness in its very statement. Coming from enlightened families convinced of the need for education, not having male siblings, having private libraries and having parents present in the public sphere and in the world of politics sheds some light on the origins, but does not resolve the question. What it does allow is to reject any version of *self-made man* (*woman* in this case) that arise by spontaneous generation and as an extraordinary fruit of subjectivities foreign to the

¹ O autor é membro do Grupo de Investigación de Referencia Competitiva HISTAGRA (Plan Galego, ED431C 2021/34) e participa no Grupo de investigación "Movilización social y construcción de la democracia en la España del siglo XIX. Una historia a ras de suelo" (MOBISPAIN: PID2022.137486BB.100).

social environment from which they come. In contexts marked by patriarchal domination and the legal marginalization of women, the three had starting blocks that they wanted, were able to, and knew how to take advantage of. Their public presence is resounding and notorious, exceptional in the full meaning of the word, but each in its own way. The article analyzes four specific fields of action (writing, feminism, religion and politics) to try to find similarities and differences between them, and also to delve into the different possibilities of thought and action that are open to women of its condition in a long second half of the 19th century. Far from establishing models or pointing out evolutions marked by a simple and linear chronological passage, what is deduced is the need to attend to the variable interaction between subjectivities and general conditions, between *agency* and structure, always with an attentive look at the obstacles placed to their actions that derive from evolving frameworks but that remain undaunted by a background of strong misogyny.

KEYWORDS: Juana de Vega, Concepción Arenal, Emilia Pardo Bazán, writing, feminism, religion, politics.

1.

É Pilar Cagiao (2020: 135) a que escribe que na prensa galega da emigración americana, a triloxía de mulleres que adoita repetirse a finais do século XIX é a formada por Rosalía de Castro, Concepción Arenal e Emilia Pardo Bazán. En xornais galegos, por exemplo na *Gaceta de Galicia* do 21 de novembro de 1882, acontece algo semellante. Aquí Luis Rodríguez Seoane, nunha conferencia no Casino compostelán, sinálaas como tres escritoras eminentes co engadido, interesante polo tempo no que se verbaliza, de que só a “varonil envidia” pode mirar con malos ollos que as mulleres dediquen seus esforzos a estes mesteres. Apenas comezado o século XX, ás anteriores engádense outros nomes: Sofía Casanova, Filomena Dato, Emilia Calé ou Fanny Garrido alongan este parnaso literario feminino, e a carón delas aparece tamén a figura de Juana de Vega, a máis veterana de todas, “descuberta” logo da publicación das súas *Memorias* en 1910 por iniciativa do ferrolán José Canalejas, entón presidente do goberno².

En máis dunha ocasión, en conversas informais con colegas historiadores, ten aparecido o tema da posíbel explicación de semellante abrollo de mulleres nun país como Galiza que, polas súas condicións socioeconómicas e culturais, non semellaba destinado a ofrecer tanta concentración de talento. Cinguíndonos en exclusiva a Juana, Concepción e Emilia, caben poucas dúbidas a respecto do papel sobranceiro que xogaron nos campos en que puideron e quixeron actuar. Juana de Vega como escritora do eu, como biógrafa do seu home Francisco Espoz y Mina, como suxeito presente na sociedade civil e na esfera pública do seu tempo a través da presidencia da Asociación de Señoras de Beneficencia de A Coruña e dun inesgotábel traballo filantrópico, ou como activo político do progresismo herculino e español (sempre dun xeito obrigatoriamente informal). Concepción Arenal en canto penalista de sona internacional, escritora incansábel na defensa dos dereitos

² *La Temporada de Mondariz*, 5 de xuño de 1904; *Galicia, revista semanal ilustrada*, 10 de xullo de 1920, 22 de maio de 1927; *El Ideal Gallego*, 15 de maio de 1926; *El Compostelano*, 21 de agosto de 1927; Vega (1910).

de todas as vítimas colaterais que cobra o decimonónico século do progreso (presos, mulleres desamparadas, nenos abandonados, anciáns sen recursos, esmoleiros e “pobres de solemnidad”, eivados por accidentes laborais ...), autora de ensaios dunha enorme orixinalidade e fondura analítica sobre a sociedade do seu tempo e situada na xenealoxía dun movemento feminista que terá cumprido desenvolvemento logo da súa morte. E Emilia Pardo Bazán, chanzo tan imprescindíbel como persoalísimo na reivindicación da superación das barreiras que impedían o libre desenvolvemento das capacidades das mulleres en canto suxeitos autodeterminados e válidos para construír súas traxectorias sen titorías masculinas, autora dunha obra escrita excepcional que a sitúa na cimeira do panorama literario do seu tempo, co engadido, é obvio mais cómpre lembralo, de que o fixo esquivando (e chocando) con todos os paos nas rodas imaxinábeis que lle presentou a misoxinia dos escritores varóns (Romeo 2000; Durán 2006; Veiga 2022; Lacalzada 2012; Caballé 2018; Burdiel 2019).

As liñas que seguen buscan achegar, desde a ollada do historiador e a partir dun marco comparativo contextualizado, algúns puntos de converxencia (e outros diverxentes) na traxectoria destas mulleres, que axuden non tanto a comprendelas na súa singularidade dun xeito máis acaído (para iso hai xa milleiros de páxinas centradas en cada unha) como a, desde unha comparación explícita, valorar de que xeito unha *agency* tan marcada como a delas tres conviviu cos tempos que lles tocou vivir. Dicar que o fixeron cada unha ao seu xeito é tan certo como pouco orixinal, mais no xogo de semellanzas e diferenzas quizais poidamos albiscar e, con sorte, entender os elementos que marcan os diferentes camiños en que se resolven e precipitan unhas biografías que bambean entre a continxencia, os inevitábeis marcos estruturais e unhas decisións individuais de apreensión case imposíbel para o limitado observador externo.

Para cada caso as posibilidades que se abrían eran variadas, as alternativas estaban aí e cada unha manexounas segundo súa elección e súas capacidades: a ollada comparativa debería permitírmonos contemplalas nos seus contextos e deliñar algunhas das vías de evolución posíbeis no seu tempo e na súa circunstancia. A súa excepcionalidade é, certamente, moi marcada e non fan regra, mais por iso mesmo, porque deixaron unha fonda pegada documental, porque se fixeron moi presentes, deberían poder servir como vía de entrada para o coñecemento e a interpretación dos plurais vieiros apenas abertos no século XIX ampliado polo que transcorren súas biografías e as de outras “señoras fuera de casa” (Sánchez García 2019), das que deixaban a “*ropa sin planchar*” (Molina Puertos 2015), mulleres “visibles” (López Almena 2018) ou “damas respetables” (Burguera 2012) con impacto na esfera pública.

2.

Sen caer en ningún mito das orixes, cómpre salientar a importancia que tivo a contorna familiar nos anos mozos das nosas tres protagonistas. Nacer no seo de familias liberais que teñen na lectura e no acceso á cultura letrada unha característica común, con pais inseridos na vida pública e con actividade política, ofreceulles un contexto de oportunidade óptimo, unha fiestra aberta para formárense que non desaproveitaron. Ningunha ten irmáns varóns

(Juana e Emilia son fillas únicas), de tal xeito que as enerxías formativas dos proxenitores céntranse nas súas fillas, un aspecto que cobra importancia con só permitírmonos un chisco de historia ficción e pensar que tería acontecido de non ser así. A maiores, os pais de Juana, Concha e Emilia (Juan Antonio de la Vega, Ángel del Arenal e José Pardo Bazán, respectivamente), non limitan súa formación aos contidos considerados axeitados para mociñas de boas familias, por canto o acceso a lecturas moi variadas integrouse tamén no seu informal currículo educativo³. Ecos tardíos da Ilustración resoan aquí, que teñen na lectura común a todas das obras do pai Feijoo un denominador que as iguala ao tempo que confirma esa idea matriz da necesaria educación feminina visíbel na “Defensa de las mujeres” feijoniana. Desde moi novas os libros son seus socios de venturas e desventuras, os que as acompañan de xeito permanente e os que lles fornecen saber e pracer. Coñecemos que Juana e Concepción participan de lecturas comúns, e é moi probábel que Emilia, pola excelente relación de seus proxenitores coa Condessa de Espoz y Mina, follease non poucos na biblioteca coruñesa de dona Juana. Nada se pode comprender do seu quefacer vital sen esta referencia ás lecturas feitas, ao seu carácter de devoradoras compulsivas de libros⁴.

1805-1872 (Juana), 1820-1893 (Concepción) e 1851-1921 (Emilia), son as datas que enmarcan súas vidas, e un repaso atento ao contexto histórico das súas obras e dos seus feitos demostra a transcendencia que ten en todas elas. Non podía ser doutro xeito, porque falamos de mulleres plenamente inseridas na dinámica do século, atentas á actualidade, que participan dela e que neste senso son claramente fillas do seu tempo. Fillas, si, mais tamén parteiras da dinámica histórica, aínda que cada unha en espazos diferentes como produto de condicionantes estruturais e decisións particulares tamén heteroxéneas. A condessa de Mina é un exemplo perfecto de amazona da liberdade (Fuentes e Garí 2014), cunha implicación plena no proceso revolucionario aberto en 1808, primeiro a carón do seu pai, logo do seu marido Espoz y Mina na conspiración liberal contra Fernando VII perante seu exilio inglés de 1824-1834 e, xa viúva, con só 31 anos, como activo agochado (condición feminina obrigaba) do liberalismo progresista herculino, galego e español, mesmo cunha máis que probábel intervención na planificación do 46 galego de remate tráxico nos fusilamentos de Carral.

Concha, tamén viúva precoz (con 37 anos), e igualmente cun pai e un marido politicamente significados, fai unha aposta distinta. Súa viuvez sitúase xa na etapa da postrevolución, de construción das estruturas do Estado liberal e bate de fronte coa experiencia democrática do Sexenio (1868-74), da *Commune* de Paris (1871) e do

³ Aquí, porén, a referencia ás nais obriga a fixar diverxencias, porque pouco hai en común entre María Josefa Martínez (a de Juana), Concepción Ponte (a de Concha) e Amalia de la Rúa (a de Emilia) no que fai á relación coas fillas. María Josefa comparte co seu home o amor pola lectura e cadra con el na intención de dotar a “Juanita” dunha formación alén do francés, os traballos de agulla e a aprendizaxe do piano. O contraste con Concepción non pode ser maior, incapaz de comprender e, menos, de asumir que Concha, súa primoxénita, despregue uns intereses intelectuais moi afastados dos que se supuñan axeitados para unha moza con rexas orixes fidalgas. En canto a Amalia, a única que poderá compartir moitos anos de vida coa súa filla (exercerá ata de coidadora de netos), non semella que teña moita responsabilidade na inclinación de Emilia pola lectura e o estudo, un papel que esta sempre fixo recaer no seu pai. Xa que logo, tres modelos maternos diferentes que non impiden unha común educación excepcional.

⁴ Como di Patiño (2021: 100) sobre a Pardo Bazán, “A medida exacta da súa biografía intelectual e artística dáa a súa biblioteca”.

establecemento en España da Iª Internacional e da Iª República. De aquí sae escaldada coa política partidista, mais convén non esquecer que nun principio a revolución do 68 espertou nela esperanzas: por iso aceptou o posto oficial de visitadora de “casas de corrección” de mulleres. Como é visíbel desde 1861, cando publica *La beneficencia, la filantropía y la caridad*, súa participación na esfera pública corresponderase no fundamental coa denuncia e a defensa de todos cantos quedan abeirados no avance triunfal do progreso (como tamén fai Juana de Vega coa súa actividade benéfica), mais sen necesidade de adscribirse a ningunha agrupación política.

A Pardo Bazán comparte con ela o impacto brutal da irrupción das masas na vida pública logo de 1868. Os moldes da vella política de notábeis xa non conteñen unha onda que avanza ameazante, e das varias posibilidades que se abren para tentar encarreirala elixe a máis sorprendente ao decantarse polo apoio ao carlismo, un xiro de 180 graos respecto dun seu pai integrado na cultura política liberal progresista (deputado a Cortes por A Coruña en 1854 e 1869)⁵. Na elección hai moito de singular e moito da poderosa personalidade de dona Emilia, mais cómpre non perder de vista dous feitos. Dun lado, seu casamento con José Quiroga e seu traslado a Madrid onde bebe os ventos da contrarrevolución nos *saraos* aristocráticos en que participa: aquí socialízase nunha cultura política que non coñecera na súa “Marineda” natal. Do outro, a frustración do seu proxenitor coa política relixiosa dos homes do 68, radical de máis para un católico confeso coma el que tivera no apoio do clero coruñés un vector importante na súa elección.

Porén, súa aposta ten moito de orixinal, porque lonxe de decantarse por un apoio ao carlismo realmente existente, emprende un traballo intelectual (inacabado) de construción dunha estada teórica que alicerce un novo absolutismo válido para os tempos da política de masas que se avexiña: é súa *Teoría del sistema absoluto* comezada en 1877 e nunca rematada, analizada de maneira exemplar por Jesús Millán. A pluma é a arma que elixe desde xa para figurar na esfera pública, e aquí están os primordios da que co tempo alcumarán “gran dama de las letras españolas”, da muller que perseguirá con teimosía vivir do seu traballo e da figura pública con opinión propia en todos cantos temas a dinámica histórica cruzará no seu camiño. Súa insatisfacción co parlamentarismo viciado da Restauración, coas normas sociais (explícitas e implícitas) que afogan súas apetencias vitais, e os atrancos de todo tipo que atopará para desenvolver seu proxecto como escritora polas barreiras artificiais impostas ao seu xénero, outorgan unha enorme orixinalidade á súa traxectoria, que porén non transcorre polos camiños do intimismo e a introspección senón en contacto e relación estreita cos temas do seu tempo (feminismo, papel dos intelectuais, cuestión nacional após do “desastre” do 98, educación, problemática social...). Súa aposta polo naturalismo literario ten moito que ver con este vivir no(s) século(s) e, como Juana e Concha, coa inquedaanza en maiúsculas pola dinámica social e polas transformacións históricas en marcha. Iso si: como na canción, cada unha á súa maneira.

⁵ E mesmo de seu avó, Miguel Pardo Bazán, deputado en 1834 e 1836.

3.

A conciencia do seu valer intelectual é unha característica que as unifica, mais de novo a partires de presentacións en sociedade non só distintas senón mesmo contrapostas, ata o punto de que poderían servir como arquetipos de diferentes proxecións na area pública. Juana comparece case desculpándose, sempre coa coiraza de que escribe e opina para preservar o bo nome do seu marido Espoz y Mina e para aclarar o papel daqueles que a acompañaron en intres decisivos da súa traxectoria. Faino ao aparecer como simple editora dos cinco volumes que recollen a biografía do alcumado “Viriato navarro”, cando estamos case certos que en realidade ela foi a autora, e tamén cando asegura que se plasma por escrito súas vivencias como aia da futura Isabel II entre agosto de 1841 e xullo de 1843, é exclusivamente para que a posterioridade teña clara a bondade e pureza con que actuaron todos os ocupados no labor (os Argüelles, Quintana, de los Heros, Luján ou mesmo Espartero e súa muller Jacinta). Sabe que pode ser demasiado ousado asumir unha escrita que a poña como centro e que sitúe na súa boca opinións cargadas de significados políticos, porque os varóns vixiantes dos límites expresivos das mulleres no espazo público poderían denigrala e mesmo ridiculizala (“politicómana”). Por iso seus *Apuntes* sobre os anos como aia real non os publica en vida, o mesmo que as súas *Memorias íntimas* (que recollen seus anos mozos e os primeiros meses de casada): uns e outras saen á luz en 1910, case corenta anos após súa morte. A testemuña, xa que logo, é en diferido, mais aí queda rexistrada, cunha Juana que, no medio de quilos de humildade franciscana, sitúase na cerna da trama, opina sen cancelas e amósanos, para o que agora interesa, que era sabedora da súa valía, da transcendencia dalgunhas das súas actuacións para a historia patria e de que só pola súa condición de muller tivo que recorrer a estes subterfuxios de dicir e de manifestarse por intermedio de terceiros ou unha vez que a morte líbraa definitivamente de posibles críticos e contraditores.

É moi coñecida a anécdota de que Concha Arenal presenta súa memoria ao concurso da Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, en 1860, asinada co nome de Fernando, seu fillo maior. De novo, un salvavidas para vadear unha censura que se presumía implacábel. Mais unha vez premiada e editada co seu nome (“*La beneficencia, la filantropía y la caridad* [...]”, escrita por la señora Doña Concepción Arenal de Garcia Carrasco”), a careta xa non é precisa e queda abeirada e sen uso nun recuncho. Desde entón súa voz pasará a ser habitual entre o coro de opinións, masculinas, que abordan temas serios e transcendentales, mais a partires dunha aparencia que agocha todo trazo de feminidade (pantalóns, blusóns amplos, peiteado sinxelo, ausencia de adornos) e que busca obrigar aos interlocutores a valorar en exclusiva seu pensamento e súas ideas con abstracción da súa condición de xénero. Dalgún xeito o entroido continúa e o disface mantense cun significado alén da estética e da rebeldía, por máis que o nome o contradiga⁶. A diferenza de Juana (que tamén recorre ao seu particular profiláctico en forma de loito perpetuo, a armadura fronte das críticas que poidan chegar pola súa exposición pública), na escrita de Concepción xa non teñen cabida as desculpas por opinar. Fronte da visión “santurrona”

⁶ Sobre o “travestismo” feminino como profiláctico para exercer na esfera pública, Vialette (2021); Charques (2022).

e de “cierta beatería” dalgúns panexiristas da ferrolá (Campo Alange 1973: 13), unha lectura entreliñas da súa produción amósaa como unha muller certa da súa valía e da súa superioridade intelectual e moral, e por iso no fondo insatisfeita co escaso eco das súas opinións e denuncias. Aparentaba non buscar recoñecemento público, mais doíalle cando se lle negaba “y lo consideraba una afrenta”, caso do seu cese en 1865 como visitadora de prisións (Arias Bautista 2021: 18). O disimulo, en definitiva, aínda formaba parte da súa presenza pública.

Nada que ver a actitude de dona Emilia coas precaucións das nosas dúas viúvas. Aquí o convencemento do valer de seu faise explícito, reborda calquera límite e desafia todos os convencionalismos. Nin escrita agochada baixo nomes de varón, nin desculpas, nin disimulos, nin ocultación das formas femininas. A filla única de José Pardo Bazán e Amalia de la Rúa adopta unha voz propia e resoante, ofrece opinión sobre todos os temas, non rexeita ningún desafío nin ningunha polémica aínda sendo sabedora de que por semellante exhibición de ousadía e de falar sen cancelas vai ter que pagar un alto prezo⁷. Aparenta unha seguridade en si mesma e unha certeza tal no seu saber, entender e expoñer, que unha opinión pública de voces case unicamente masculinas interpreta estas actitudes como un desafío, como un ataque frontal e con toda a artillaría á mesma liña de flotación do seu oligopolio da esfera pública, ao seu papel de celosos cancerbeiros da ortodoxia política e literaria.

Ren queda de falsa modestia: a interpelación ao saber oficial é aberta, feita desde unha postura que sublima (ao seu xeito) unha femineidade esaxerada, que produce escándalo e risas nerviosas entre espectadores atónitos como o fai todo o que escapa ao canon aceptado e aceptábel e que, no fondo, témesse por incomprensíbel e pola súa absoluta novidade. Ao adxectivo “radical” recorre Burdiel (2021: 40) para definir seu feminismo, mais é que radical foi toda a súa presentación pública. Desexar (e acadar) ser escritora profesional e editora, buscar o éxito con teimosía, aspirar a vivir do seu traballo sen tutelas masculinas (nin sequera a dun marido do que se separa) e, como colofón, querer ocupar unha cadeira na Real Academia Española⁸, todo denota unha asunción plena, cando menos de cara ao exterior, do valer propio alicerzado nun traballo incansábel (un trazo este que é común ás tres).

Non cabe, porén, trazar unha simple liña recta debedora dun contexto histórico que supostamente amplía os horizontes femininos e facilita súa proxección en sociedade, e que iría desde os receos de Juana a expoñerse e darse a valer ata a rotunda e desafiante presenza de Emilia. Pola contra, logo dunha primeira aparición pública feminina propiciada polas ideas da Ilustración, e dunha irrupción dramática da cabalo da situación excepcional que achegou a guerra contra do francés de 1808-1814 (e, máis unha vez, no Sexenio Democrático coa mobilización das “católicas” contra da política relixiosa gobernamental)⁹, a cuestión do papel da muller na sociedade liberal fórase decantando cara aos postulados

⁷ Un exemplo dos moitos insultos recibidos, neste caso por unha crítica feita á poboación catalá de Figueres, en Clara (2021): “voluble”, “atildada”, “señora gorda”, “campamento andante”.

⁸ Como moitos anos antes fixera súa admirada Gertrudis Gómez de Avellaneda (Burguera 2021).

⁹ Jaffé (2013); Martín-Valdepeñas (2015); Castells, Espigado e Romeo (2009); Mínguez (2016).

do anxo do fogar ocupada do marido e dos fillos, de tal xeito que á altura do último cuarto do século a esfera pública seguía a ser cousa de varóns¹⁰. Xa que logo, figuras con certa presenza na ágora como Juana e Concepción, que amplían os horizontes posíbeis da acción feminina en ámbitos considerados respectábeis (beneficencia, educación), son menos produto dun contexto propicio que dunha acción singular, unha afirmación que multiplica por cen seu valor se falamos de Emilia e súa aposta radical e persoalísima por un estar no público que cuestionaba as mesmas costuras do sistema de valores vixente.

4.

Hai apenas dous anos, nun congreso celebrado en Compostela, saía á palestra o asunto do feminismo en Concepción Arenal¹¹. Á marxe de discusións pertinentes e imprescindíbeis sobre que contidos concretos acubilla un concepto *per se* polisémico e dado á polémica, interesa a mención porque a “cuestión de la mujer” e da súa “emancipación” estivo presente nas nosas tres convidadas. Juana, mais activista ca pensadora, non deixou escritos dos que poder tirar para coñecer cal sería súa opinión, por mais que súa estreita amizade e súa convivencia coruñesa con Arenal convide a pensar en conversas e en reflexións nas que tivo que aparecer. Na súa acción filantrópica e educativa mulleres sen amparo e nenas ocupan sempre un espazo, dentro dunha actividade que procura seu abeiro e achegarlles uns mínimos rudimentos formativos, e que inclúe, na compañía de Concepción, accións de apoio e atención ás presas da Galera coruñesa coa erección da asociación de “La Magdalena”.

Seu activo liderado da Asociación de Señoras da Beneficencia de A Coruña, permitiu anhear e afondar os límites da actuación pública que a ortodoxia fixaba para as damas respectábeis. Unha xestión asisada dos escasos recursos dispoñíbeis, a ambición que demostran ao querer amarear máis e máis responsabilidades nas institucións benéficas cidadás, súa firmeza coas autoridades masculinas cando consideran que non desenvolven como deben súas funcións de auxilio aos desamparados, ou a decisión que demostran ao embarcárense na merca de edificios con fins asistenciais, outorgan unha inédita dimensión pública a todas estas “señoras de”. Como dixo Ramón de la Sagra, asumen unha función de nais sociais que se xustifica como prolongación natural das actividades domésticas e maternais: non creban as fronteiras do que se entende decoroso para mulleres de boa posición, mais dilátanas ao demostrar publicamente súa valía e seu compromiso cos “deberes sociales” aos que tantas veces aludiu Concepción Arenal (1883: 89). Non semella que o concepto de feminismo, cando menos na acepción máis adoita, lles acaia a estas

¹⁰ Outro tema era a presenza de mulleres das maioritarias clases populares ocupadas en traballos fóra do seu domicilio (serventas, costureiras, lavandeiras, empregadas de fábricas, xornaleiras, amas de cría), mais sen papel aínda no debate público e na discusión política. Romeo (2023) fai unha reflexión sobre as escritoras da domesticidade que convida a ollalas en toda a súa complexidade, de tal maneira que lonxe de representar un marco de relacións conxugais e familiares fechado e sen evolución, o que propoñen son fórmulas alternativas que non cuestionan a matriz do anxo do fogar mais si a amplían e a enchen de novas posibilidades. Ver, máis en xeral, Romeo (2014).

¹¹ *Contemporáneas. Políticas, traballadoras e construtores de sociedade*. Santiago de Compostela, 20-21 de outubro de 2022. Sobre o tema, en xeral, Folguera (2022).

mulleres, e dubido moito que algunha pensase seu facer nestes termos, mais o exemplo está aí e conviría integralo dentro da xenealoxía da emancipación feminina.

A ferrolá Concepción Arenal dedicou dúas publicacións expresamente á cuestión da muller, coa particularidade de que a segunda (*La mujer de su casa*, de 1883) preséntaa como parcial rectificación da primeira (*La mujer del porvenir*, de 1869, aínda que ao parecer publicada por entregas algúns anos antes). A maiores, deixou numerosos comentarios ao respecto espallados pola súa abondosa obra escrita. Certo que foi tamén activista¹², mais sobre todo salienta seu traballo de reflexión centrado na situación da muller na segunda metade do XIX, referencia obrigada nesa xenealoxía do feminismo á que antes aludiamos, e que interesa traer agora a primeiro plano polo que supón de alternativa ao traballo máis pedestre, máis a pé de obra da súa amiga Juana de Vega. Pódese dicir que mentres esta concentra súas enerxías nun quefacer fundamentalmente local e institucional, Arenal, quizais animada polo premio acadado en 1861 e levada polas súas inquedanzas intelectuais, decide facelo nunha cruzada pública armada da súa pluma, a súa opinión, a súa razón e a súa fe, na busca dunha harmonía de contrarios que é marca característica. A evolución do seu pensar sobre o papel social da muller é notábel, e convén atender a súa historicidade para evitar análises que, por emprestar unha atención superficial á contextualización deste cambio, poden resultar excesivamente abstractos e pouco útiles na súa comprensión.

Cara 1861 domina unha visión da muller como “consolador nato”. Súas virtudes naturais, froito da división divina dos sexos, dótana para “sufrir” e “consolar”. Logo de cumprir como esposa e nai, e xa madura, seu destino pode tomar unha dimensión social que pasa por levar a caridade aos necesitados, por proxectarse fóra do fogar, cumprir coa sociedade da que forma parte e en contrapartida recibir dela xa non “adoración” mais si “bendicións” (Arenal 1861). Seus atributos orixinais valóranse determinantes nesta orientación, que non choca con ningunha das variacións posíbeis do ideal do anxo do fogar, e que lle acae igualmente ben á proposta de acción filantrópica que desde hai anos abandeira na Coruña súa admirada condesa de Mina, á que por entón aínda non coñece en persoa. Na segunda metade da década de 1860 o ton comeza a variar. Nunha época que, coa súa afiada visión da evolución social, cualifica de “transición”¹³, a denuncia do trato dado ás mulleres faise explícita: a atención que reciben bambea entre entendelas como nenos oprimidos ou como infantes mimados, como menores de idade en calquera caso. A causa obxectiva desta situación está no déficit de educación que padecen, de aí que faga xa reclamacións dunha mellora formativa e esixencias de apertura ás mulleres dun amplo abano de traballos. Aquí sitúase súa polémica afirmación da validez feminina para exercer mesmo como sacerdotes, mais tamén súa negativa a que o fagan como cirurxiás, xuízas ou se ocupen de actividades políticas.

¹² Vimos de velo na coruñesa “La Magdalena”, mais tamén, por exemplo, nos seus cargos oficiais: visitadora de prisións de mulleres en 1864-5 e inspectora de casas de corrección de mulleres no Sexenio Democrático (1868-73).

¹³ As mulleres láianse da tiranía dos maridos, e estes da desobediencia daquelas, cunha vida doméstica que xa non pode ser a do pasado mais que tampouco é aínda a que esixen os novos tempos: Arenal (1869: 86).

A argumentación aínda se alicerza nas cualidades naturais da muller (máis sensíbel, máis caritativa, máis relixiosa) e non na súa valoración como suxeito individual, mais dentro da cultura política liberal en que se move a ferrolá (nunca sairá dela) supón un paso adiante. Interrógase a si mesma sobre a cuestión da “emancipación” da muller e faino de xeito directo, o que afonda na mesma impresión de avance argumental, que aumenta varios graos ao criticar a busca de marido como única carreira socialmente aberta ás femias, negar que seu exclusivo destino pase pola maternidade ou defender unha alta valoración da muller solteira que ofrece seu tempo e esforzo en proveito da sociedade. Estas posicións, porén, contrastan con outras que semellan buscar tranquilizar a seus interlocutores varóns para evitar reaccións exaltadas: por iso presenta como “eterna” e, xa que logo, inatacábel, a superioridade xerárquica do home no fogar, derivada igualmente de seus atributos naturais (máis forte, menos impresionábel, máis firme) que o converten no “jefe” por defecto da familia, e por iso asegura que súa noción da emancipación non pasa pola busca da “independencia” das mulleres (vector político e público) senón por acadar o “cariño” dos seus (vector moral e privado), co corolario, sedante e máis unha vez de orixe innata, de que ese agarimo fará que sen necesidade de forzar as cousas sempre cedan nas disputas cos seus homes¹⁴.

A madurez tradúcese en Concha nunha clarificación dos seus postulados (Arenal 1881, 1883, 1885, 1892, 1898). Redobra súa aposta por unha educación igualitaria para homes e mulleres, que parte da certeza da súa idéntica valía para todas as ciencias: o derivado lóxico é a esixencia do acceso a todo tipo de ocupacións (agás as militares) e a posibilidade de exercer calquera cargo público. Seu distanciamento da formulación da muller da súa casa (que respecta e admira, por outra banda) é dobre: non o acepta como ideal e négao como realidade maioritaria. Seu fondo sentido da evolución histórica e a atención que empresta á realidade social, lévaa a asegurar que igual que foi un modelo en tempos pasados agora está obsoleto porque a muller debe ter actividade fóra do fogar.

A maiores, e como segundo argumento enchido de conciencia social, salienta a súa limitación para dar conta da situación feminina fóra das clases acomodadas: a inmensa maioría das mulleres traballan dentro e fóra da casa, e ademais fano en condicións de inferioridade respecto dos varóns porque a escasa formación á que poden acceder limita o seu horizonte laboral. Súa denuncia de soldos menores a respecto dos homes que fan igual traballo, súa advertencia da inferioridade obxectiva en que se atopan no mercado pola preñez e a maternidade, ou a constatación que fai da incapacidade das mulleres asalariadas para saíren da miseria, resoan aínda hoxe con enorme actualidade e dotan ao seu pensamento dunha modernidade evidente. A reclamación de que se investigue a paternidade cando o varón se negue a asumila e, no seu caso, a fixación dunha pensión

¹⁴ Arenal 1869. Para datas semellantes nega a utilidade do divorcio nin sequera no caso de matrimonios fracasados, porque antepón a utilidade social da familia á felicidade dos cónxuxes, e mesmo recomenda paciencia e perdón á muller enganada polo seu marido, porque esta mostra de abnegación quizais acade encarreiralo e devolver a harmonía á familia, o ben superior a preservar (o que turra coas filípicas que fai á literatura que vende unha imaxe oriental da muller como eterna resignada diante das aventuras do marido adúltero). A fidelidade ao esposo cómpre, asemade, levala alén da morte, e de aí súa crítica á viúva que pasado o tempo obrigado de corentena ocupa o “tálamo” conxugal con outro amor (Arenal 1895, pero recollendo escritos da década de 1870).

compensatoria para a nai, é unha proposta que vai contra da práctica multiseccular que fai desta a única responsábel da crianza, e que de terse adoptado de certo tería suposto un cambio radical na vida de moitas mulleres, obrigadas a elixir entre sacar adiante en solitario a súa crianza matándose a traballar ou entregala nun hospicio con escasas posibilidades de sobrevivir¹⁵. É imposible non vencellar estas propostas de dona Concha tanto cos seus estreitos contactos co krausismo como, nunha ollada máis legal-institucional, co desenvolvemento da “Comisión de Reformas Sociales” a partir de 1883¹⁶.

A cuestión do feminismo en Emilia Pardo Bazán ten ocupado centos de páxinas (Paredes 1992; García Negro 2004; Aresti 2010, 2021; Fernández Losada 2016; Huertas 2020; Burdiel 2019, 2021; Aleixandre e López-Sández 2021). De palabra, mais tamén de obra, abofé que demostrou que súa aposta feminista era diáfana, e dun e doutro xeito fixo unha achega seminal á consolidación académica do termo dotándoo de respectabilidade. Como antes outros (por exemplo Ramón de la Sagra), súa argumentación parte dun cristianismo que libera á muller da condición “oriental” de serva para situala no de compañeira (subordinada) do home, e do carácter non sexuado das almas. Foi Paredes (1992), hai xa moitos anos, o que notou que seu coñecemento da obra de Stuart Mill (que ela mesma traduce, prologa e edita co título de *La esclavitud femenina*) supuxo un paso adiante fundamental no seu pensar, que completou coa tradución da obra de August Bebel *La mujer ante el socialismo*, unha intuición corroborada logo por outros investigadores e hoxe plenamente aceptada.

Na defensa que fai da igualdade educativa para homes e mulleres os ecos de Concha Arenal son evidentes, ao igual que no apoio a equivalentes desempeños laborais para uns e outras (cando menos na Arenal madura), e nisto as mutuas influencias krausistas xogan seu papel. Con todo, o como non podía ser doutro xeito tratándose da Pardo Bazán, súa potencia creativa lévaa a ofrecer interpretacións singulares e orixinais. Dunha banda, ao sinalar que a emancipación feminina en nada é debedora dunha revolución liberal interesada e só feita no proveito exclusivo dos suxeitos varóns¹⁷, que soaría extemporánea nos ouvidos do seu amigo o krausista Francisco Giner e tamén nos de Juana de Vega ou Concepción Arenal, todos, a diferenza de Emilia, partícipes cunha común cultura política liberal.

Pola outra, ao propor unha lectura que transcende a narrativa sexuada das mulleres con condicións naturais distintas dos homes. Nunha liña que se afasta da de Juana e da de Concha, que parten da premisa dunha diferenza de caracteres e de aptitudes e alicerzan aí súa defensa da valía pública feminina, Pardo Bazán faino desde unha óptica que privilexia a condición de ser humano, de individuo, de suxeito con idénticos atributos (ese carácter non sexuado das almas xa sinalado): é unha radical igualdade moral de inicio da que derivan dúas consecuencias. A primeira, que o destino feminino non pode

¹⁵ Non dubida tampouco en dar súa opinión a respecto do tema da prostitución, que quere prohibir desde xa.

¹⁶ Na que, por outra banda, dominan, tamén en líderes obreiros, as opinións contrarias ao traballo asalariado da muller fóra da casa, que aparece como unha ameaza ao cumprimento do seus deberes no fogar (Aresti 2010: 38-41).

¹⁷ Como expresara, xa en 1846, Carolina Coronado nuns versos ben fermosos: “Pero, os digo, compañeras, / que la ley es sola de ellos, / que las hembras no se cuentan / ni hay Nación para este sexo”.

ser “relacional” e dependente de terceiros varóns (filla, muller, nai, irmán... de) senón estritamente individual e singular como “sujetos por derecho propio” (Burdíel 2020: 262-263). A segunda, que as mulleres poden ser tan diferentes, complexas e contraditorias entre si como os varóns; en definitiva, tan radicalmente humanas como eles.

A mellor representación deste hiato entre as nosas tres protagonistas son súas traxectorias e intereses vitais, nos que o asociacionismo e a consciencia dun deber social impregnado do mellor reformismo liberal cara aos grupos máis desfavorecidos é a marca de fábrica de Juana de Vega e de Arenal, fronte ao transcorrer persoalísimo e intransferíbel da Pardo Bazán entregada ao cento por cento a unha carreira literaria enchida de pedras no camiño¹⁸. Ningunha, aínda que con gradacións diferentes, acredita que a “domesticidade” intrínseca ao modelo canónico do anxo do fogar sexa o perfil de saída natural, lóxico e case único das mulleres, mais fano desde postulados teóricos distintos, a partir de énfases variados e condicionadas por trazos biográficos igualmente plurais. Isto, porén, non debe agochar o principal: que as tres representan accións e voces que meten presión e tensión ás costuras normativas que guiaban a construción do tipo feminino aceptábel para o século.

5.

A vivencia da relixión equipáraas dun xeito claro, e constitúe unha proba máis a prol da tese que renega dunha suposta incompatibilidade de base entre ser católica practicante e manter posturas avanzadas nos ámbitos políticos, sociais ou culturais¹⁹. Juana, liberal progresista pública e confesa, participa das formas relixiosas oficiais, ao igual que unha Concepción Arenal empeñada na conciliación de razón e fe. Máis complexa é a relación mantida pola Pardo Bazán, aínda que só sexa pola súa nada ortodoxa vida sentimental, pola liberdade coa que fala de Deus e do divino e ata polo certo misticismo que desenvolve nalgúns intre da súa vida, sen que por iso deixase nunca de proclamar seu catolicismo basal.

Mais sen dúbida que ningunha das tres serviría como ideal de católica que exaltar na misa dominical e como modelo a seguir, porque todas resístense a encaixar no canon. “Sin beaterías ni ñoñeces”, di Martínez-Barbeito (1981-5) para referirse ao “acendido sentimiento religioso” de Juana de Vega, e a descrición tamén lle acae a Concepción Arenal. A condesa de Mina mantivo relacións estreitas coa xerarquía católica galega na busca de financiamento para súa labor filantrópica, mais sen que isto nunca se traducise nunha titoría ou nunha dirección baixo corda: quería socios, non guías espirituais nin varóns con sotana aos que obedecer. Estaba convencida da utilidade da relixión como consolo fronte da inevitábel dor mundana (tamén niso cadra con Arenal), e igualmente do seu efecto amortecedor para que os desfavorecidos pola fortuna aceptasen súa situación sen rebelárense e conformándose cun horizonte de mellora certo pero limitado. Isto explica, por exemplo, a presenza de tempos de oración nos centros asistenciais en que teñen atribucións as mulleres da Asociación de Señoras de Beneficencia coruñesa, ou

¹⁸ Unha reflexión recente sobre o tema do reformismo liberal, en Calatayud, Millán e Romeo (2022).

¹⁹ Ver, en xeral, Millán e Romeo (2015, 2016); Romeo (2017).

a realización de misas nas visitas que ela e Concepción Arenal fan ás presas da Galera herculina.

Estes usos convencionais da relixión, porén, combínanse cunha vivencia na que a entrega aos demais, o ver en cada próximo reflectida a presenza de Deus, é a proba do algodon do bo cristián, e non a simple asistencia ao culto. Seu ideal é a Irmá da Caridade que ocupa as mans no proveito dos marxinaos, e non a monxa de clausura que as pasa polo rosario mentres reza no convento. Asemade, súa defensa da liberdade de conciencia e de cultos, herdanza quizais dos anos pasados na Gran Bretaña, ben visíbel nos fíos que move (chega á mesma raíña Isabel II) para evitar a condena do líder protestante Manuel Matamoros nos primeiros anos da década de 1860, reflecte unha apertura de miras xa non allea ao catolicismo máis ortodoxo senón mesmo a algúns dos seus compañeiros liberal progresistas²⁰.

Para escándalo xeral, en *La mujer del porvenir* Concha Arenal defende a posibilidade de que as mulleres exerzan o sacerdocio, ao tempo que vencella a súa escasa formación educativa coa tendencia a transformar a devoción en beatería e cunha práctica relixiosa esaxerada, “fanática y supersticiosa”. Nas moi paternalistas “Cartas a un obrero”, escritas baixo o impacto da Comuna de París, a necesidade da crenza en Deus é unha constante repetida²¹, mais aquí a tan recorrida apelación á resignación non é paralizante nin fatalista senón da que convida á calma e á busca de solucións. Deus si, pero na compañía da razón para loitar contra das inxustizas remediábeis²².

Arenal é moi crítica coas formas exteriores do culto, con encher de “pedrerías” as imaxes relixiosas, cos que acoden ao templo para amosarse logo de enriquecerse “pecando” e contra toda moral, e no canto disto propón unha práctica íntima e introspectiva. A súa é unha relixiosidade moi esixente, de darse aos demais e de exercer como cristián sempre e en todo momento, chea de coherencia. Denuncia, asemade, a “inmoralidad” dalgunhas institucións relixiosas, os libros devotos orfos de censura eclesíastica ilustrada, o “cristianismo mutilado” dos que actúan só por amor a Deus con esquecemento do próximo, dos que se alían cos fortes e os poderosos e cantan as vitorias militares nas igrexas, e remata a turrada coa afirmación de que os pobres son mellores cristiáns ca os ricos. O seu, declara, é o Deus que morreu na cruz e non o do Antigo Testamento. Coas bocas abertas quedarían non poucos diante da súa proposta de incluír no ensino obrigatorio a relixión “en su sentido más lato y general, no en el de culto ni religión particular”, que apenas se pecharían cando sinala a necesidade de ensinar relixión católica aos goredos nos hospicios por ser a maioritaria do país, mais coa posibilidade dunha práctica de liberdade de cultos unha vez chegados á maioría de idade. Propón, asemade, limitar a capacidade de amorear propiedades polas comunidades relixiosas porque ningún

²⁰ Veiga (2022); *Memoria leída a la Sociedad de la Magdalena por la presidenta de la misma*, A Coruña, Imprenta del Hospicio, 1866 (agradezo a Marilar Aleixandre que me dese a coñecer este documento).

²¹ Se ben en ocasións con argumentos que non deixan de ser curiosos: por exemplo, cando recorre a Proudhon e a Emilio Castelar como exemplos de pensadores nos que a divindade sempre ten presenza. É tal a necesidade de Deus, que en *La Voz de la Caridad* do 15 de xullo de 1873 afirma: “un ateo está moralmente incapacitado para gobernar”.

²² Non sen contradicións, como cando apela a sufrir paciente a inxustiza humana na agarda da “justicia de Dios” (Arenal 1869: 270). Sempre a tensión razón-fe, por veces resolvida nunha dirección e por veces noutra.

fin espiritual hai niso. A ferrolá era tan consciente do heterodoxo do seu pensamento relixioso, que na intimidade da correspondencia dixo estar convencida que de non ter escrito *El visitador del pobre* teríana expulsado das Conferencias de San Vicente de Paúl²³.

En 1881, Menéndez Pelayo afirmou temer que Emilia Pardo Bazán tornase librepensadora como Concha Arenal, ao tempo que Émile Zola declaraba súa incompreensión diante dunha Emilia naturalista e tamén fervente católica (Burdíel 2019: 128, 162). Máis preto de nós, María Cruz Romeo (2021) fala dela como artista libre e católica á vez. Quizais quen con maior claridade sinalou as contradicións da coruñesa a respecto do catolicismo, foi seu confesor, que na morte do seu pai interpélaa abertamente pola súa vida amorosa allea aos mandatos da igrexa e lle pide a reconciliación co seu marido (Burdíel 2019: 402-404). Todo achegamento á súa vivencia relixiosa ten que partir de aquí como realidade de facto que sobrevoa e condiciona a relación, que por forza tivo que ser heterodoxa e nada convencional. Nisto, na confrontación aberta coa norma católica, foi moito máis aló de Juana de Vega e mesmo dunha Arenal que vimos de ollar crítica coa igrexa institucional e cos seus formalismos, e xa que logo percorre un camiño apenas transitado ata entón e tan persoal como orixinal.

Na Pardo Bazán non se albiscan preocupacións comunitarias polo que fai á experiencia do relixioso. Non hai ese darse ao próximo en canto imaxe de Deus tan característico de Juana e Concha, ese ser cristiá pola vía traballosa da entrega aos demais. Tampouco, é claro, o compromiso e a coherencia do católico exemplar dentro e fóra do templo que, cunha enorme carga de esixencia, reclamara Arenal. A vivencia do espiritual é íntima, radicalmente subxectiva, alicerzada na idea da independencia e do libre albedrío do espírito na súa relación con Deus. Esa relación case de ti a ti mesmo pode ter manifestacións místicas, caso da que refire con ocasión da eucaristía á que asistiu no Vaticano, que semellan agudizarse conforme entra na vellez. E incorpora, tamén, unha vertente, unha “connotación estética” visíbel por exemplo no traballo que dedica a San Francisco. Fóra desta experiencia estritamente persoal, salienta o emprego político que fai dona Emilia do catolicismo como nexo de unión dos españois, como alicerce dunha nacionalidade que olla ameazada polo separatismo, que adquire corporeidade e mesmo unha certa posibilidade de institucionalización cando se achega, admirada, ás posibilidades de actualización e de implicación pública (de conexión coa modernidade, en suma) que ofrece o catolicismo social derivado da *Rerum Novarum* a partires do seu coñecemento da experiencia belga (Burdíel 2019; Romeo 2021).

6.

Esta proxección pública da relixión lévanos da man ao derradeiro dos asuntos que queremos abordar: a relación que manteñen as tres coa política e o político. E aquí, máis unha vez, a coincidencia de partida esgállase en varias direccións, en diferentes alternativas que debuxan camiños que practicamente transcurren paralelos. En Juana de Vega a política ven de serie, primeiro pola vía do seu pai (Juan Antonio de la Vega, un deses

²³ Arenal (1895, 1881, 1885, 1898); Arias (2021: 92).

liberais galegos que desde o comezo apostouno todo ao 12 da Constitución) e logo do seu home Espoz y Mina. Desde ben cedo socialízase no espírito de sacrificio do primeiro liberalismo, e participa (dentro e fóra de España) da loita contra dun absolutismo que pelexa por sobrevivir. Súa vida transcorre na época do liberalismo de notábeis, unha etapa na que os liderados persoais e as fidelidades aos líderes enchidas de amizade instrumental e clientelismo ocupan máis espazo (e explican máis cousas) que unhas estruturas partidistas apenas esbozadas e sen practicamente vitalidade institucional.

Participa con plenitude da morea de significados implícitos e explícitos da cultura política liberal (case pode dicirse que medra e madurece con ela), e co seu exemplo e o seu facer mesmo contribúe á definición da familia política progresista que xorde da división que desde o Trienio se albisca no seo do liberalismo. Como dixo José Antonio Durán (2006), ela foi a “gran dama del primer progresismo español”. A implicación na dinámica política do período é moi fonda, desde a súa coñecida actuación como aia da futura Isabel II entre 1841 e 1843, un cargo tinguido pola necesidade de construír politicamente unha raíña liberal e constitucional e, en consecuencia, obxecto de ataques por uns moderados receosos de que a feitura incluíse un exceso de valores progresistas, ata súa participación na malfadada revolución galega de 1846 co seu epílogo sanguento en Carral. O informal parladoiro da súa vivenda coruñesa é a matriz da que saen candidaturas progresistas aos diferentes procesos electorais que teñen na súa rede de relacións sociais un apoio certo, e seus contactos privilexiados cos santóns da agrupación (Argüelles, Calatrava, Quintana, Mendizábal, Gil de la Cuadra, Heros, Espartero, Luján, Madoz, Olózaga...) convértena nunha interlocutora de confianza co sempre activo progresismo coruñés e galaico. A Condesa de Mina mancha as mans, fai política a ras de chan (sempre, xénero obriga, agochada detrás das cortinas) e intégrase na coral de voces, moi polifónica, que marca o ton político das décadas centrais do XIX (Veiga 2022).

Nunha carta datada en Madrid o 20 de abril de 1864, Salustiano Olózaga dille a Juana de Vega que Concepción Arenal, súa amiga común, está conforme coas súas ideas políticas “si es que no va más allá que nosotros”, mais que non segue “con interés” a política diaria (Vega 1910: 479). Coido que a frase recolle ben a relación de Arenal coa política do tempo: partícipe dunha cultura política liberal e achegada á vertente progresista, mais ao tempo afastada do lameiro no que a miúdo se resolve a política cotiá, unha separación que o paso do tempo e as decepcións colleitadas non farán senón aumentar. Con todo, a ferrolá, nun arranque de sinceridade, chega a confesar nas “Cartas a un obrero” seus pecados revolucionarios de xuventude cando apostaba por “una renovación completa, absoluta” (tamén neste caso a relación paterna e co seu marido xogan un papel iniciático), e non ten maior problema en recoñecer que, no seu día, mesmo cantou “con entusiasmo” aos que foron líderes revolucionarios de 1868²⁴.

A lectura das súas producións deixa ver o impacto que ten no seu pensamento o Sexenio de 1868-74, a Comuna de París e a 1ª Internacional. “Radicalmente reformista” e “resueltamente antirrevolucionaria” é como se declara (Arenal 1895), e xa que logo

²⁴ *La Voz de la Caridad*, 15 de xaneiro de 1871.

contraria ao socialismo e ao comunismo, mais co importante matiz de situarse tan afastada das solucións que propoñen como conforme coa súa diagnose duns males sociais que cómpre atender a risco de que as masas tomen a xustiza pola man. Como xa advertiu no seu día Campo Alange (1973: 210), Arenal “Siente interés y, simultaneamente, aversión por la política”, e a dualidade manterase ata a fin dos seus días. Á marxe de publicacións que ela mesma presenta como explicitamente políticas, e de reflexións que a apelan directamente como obxecto a pensar²⁵, interesa deterse nun par de aspectos que poden resultar clarificadores.

O primeiro é que, diante da vertixe que provoca a cada vez máis visíbel irrupción das masas na política, a postura de Arenal, lonxe de abeirarse nalgunha sorte de apoliticismo naïf, é a de afrontar a situación de cara²⁶. Hai que ocuparse da política “sin fanatismo”, sen que consuma todo o tempo, unicamente “en la medida necesaria”, con reflexión e conciencia, tamén as clases populares. Paternal (ou maternal) e co ton elitista tan característico destas apelacións, ao “obrero” dille: “No te quisiera fanatizado por la política, pero sí ocupado en ella como debe estarlo un hombre honrado de su deber, y un hombre sensato en lo que importa mucho”²⁷. Unha obriga que se multiplica de xeito exponencial no caso dos “señores” e dos “ricos”. Para estes participar en política é un deber moral e social ineludíbel para coa humanidade, a patria e a familia, e un enorme erro non facelo. Absterse por non emporcallar as mans é deixar a eira libre aos “cínicos e hipócritas”, aos que “debían tener mordaza”, unha incomparecencia que fai da política un “pozo inmundo” e un “lodazal”. A analogía que realiza coa angueira das súas admiradas Irmás da Caridade é clarificadora e aforra comentarios: “Los abstenidos sienten grande repugnancia a entrar en la esfera pública, muy turbia [...], muy sucia y ensangrentada; pero cuanto peor huele la sala de un hospital, más necesidad tienen los pobres enfermos de que alguno se resuelva a limpiarla...” (Arenal 1895).

Un segundo aspecto ten por forza que referirse á súa posición verbo do sufraxio, que cadra á perfección coa postura do progresismo máis ortodoxo. En xeral deséxao censatario pero aberto ás capacidades, poroso a incluír máis votantes segundo a mellora educativa ofrezca seguridades dun emprego consciente, reflexivo e razoado, moi na onda do reformismo inglés. Súa perenne busca da harmonía lévaa a rexeitar de partida o sufraxio universal, porque suporía introducir a igualdade política nun organismo social sen a instrución, a intelixencia e a moralidade imprescindíbeis para exercelo (as masas irían votar “como rebaños, conducidos por el jefe del taller, por el mayordomo del amo [...],

²⁵ *A los vencedores y a los vencidos*, Madrid, Las Novedades, 1869 (aquí sinala que o ano pasado publicara, sen sinatura, un folleto titulado “¿Qué quieren los republicanos? ¿La República? ¿Qué traería? El despotismo”), ou a entrega 15 (“La cuestión política”) das súas “Cartas a un señor” escritas cara 1875, cunha crítica subida de ton contra da política e dos políticos do momento (“gusanos del cadáver” social; “buitre que acude a la carne muerta”; “rameras disfrazadas de Hermanas de la Caridad”: Arenal 1895).

²⁶ “La democracia empieza a ser una realidad, pero es necesario hacer de modo que no sea una desdicha [...]. Si la multitud empieza a moverse, es necesario que sepa dónde camina”, que poida “andar sin perderse” (Arenal, 1881).

²⁷ *La Voz de la Caridad*, 15 de xuño de 1872. Ao propor a creación de círculos recreativos de obreiros, inclúe entre as lecturas xornais políticos de diferentes opinións, “pero templadas” (Arenal 1881).

o por el cura de la parroquia...")²⁸. O único argumento posíbel contra da xeneralización do voto é a "ignorancia", e xa que logo a "inteligencia" o requisito imprescindible para acadalo: só coa instrución necesaria o acceso masivo ao sufraxio será unha realidade, e isto tanto para homes como para mulleres. Afirmacións como esta, un cambio evidente a respecto do inicial rexeitamento do voto e da mesma actividade política como ocupación válida para os delicados espíritos femininos, xunto coa constatación que fai dunha sociedade que camiña cara unha maior igualdade e unha maior democracia, parecen debuxar unha Arenal de madurez que, como xa adiantara Olózaga, mesmo rebordaba pola esquerda o progresismo²⁹.

Cadro con Burdiel (2019) cando afirma que o apoio ao carlismo nas xuventudes de Pardo Bazán non foi unha irreflexión dos seus anos mozos, e tamén na súa afirmación da paixón da coruñesa pola política. De alguén que esboza unha *Teoría del sistema absoluto* que busca razoar a superioridade política do absolutismo sobre do liberalismo, dificilmente se pode dicir outra cousa. Seu rexeitamento do liberalismo e o parlamentarismo adulterado da Restauración lévaa a participar do espírito rexeneracionista, e mesmo a colaborar (a única muller que o fai) na enquisa patrocinada por Joaquín Costa da que sairá *Oligarquía y caciquismo*. Seu monarquismo (cun soberano que desexa intervencionista na vida política) e nacionalismo español³⁰, así como seu elitismo, non a levan precisamente a apostar, na encrucillada das primeiras décadas do século XX, por unha saída ao desafío político das masas pola vía dunha democratización ao estilo francés ou inglés, senón que a súa opción, por outra banda plenamente moderna e enchida de oportunidade histórica, decántase por unha vía autoritaria que ten na súa xermanofilia máis ou menos explícita e algo atenuada polo seu aprecio da cultura francesa, unha evolución esperábel. De aquí a pensar en experimentos con cirurxiáns de ferro, con ditadores paternalistas convencidos de encabezar unha misión de rexeneración patriótica, con guías iluminados (a tan inxenua como, en xeral, improdutivo busca do individuo excepcional e clarividente) que purguen a política do que ten de falseamento e corrupción, o camiño non é nin longo nin difícil de percorrer. Como di Burdiel na brillante disección que fai da Pardo Bazán política, á filla de

²⁸ Arenal (1895). "(...) conceder voto a todos incondicionalmente, cuando todos no tienen la ilustración y la independencia necesaria, es dejar en manos de unos pocos un poder inmenso e irresponsable, lanzar al mundo político una porción de ceros que no tienen más valor que el que les da una cifra que se pone delante para mal o para bien, generalmente para mal" (Arenal 1898: 235).

²⁹ Arenal (1869, 1883, 1895, 1898). A cita, moi cloxiosa, en *La mujer de su casa*, da *History of Woman Suffrage*, de Elizabeth Cady, Susan Anthony e Matilda Joslyn, é todo un índice da súa evolución neste eido. As mencións constantes que fai á súa fe no progreso da Humanidade ("creo en el progreso como en una ley de Dios": Arenal 1895), seu reformismo convencido, súa crítica dos excesos do centralismo, súa condena rotunda dos "consumos" e demais impostos indirectos, seu apoio a un Estado barato só cos empregados xustos, a aposta pola educación como medio de acceso aos dereitos políticos ... todo fala da súa inserción na cultura política do progresismo, mentres que a defensa dun Estado máis intervencionista (en temas como a educación e mesmo a propiedade), dun sistema impositivo progresivo, do asociacionismo e o cooperativismo, as gabanzas ás *Trade Unions* inglesas e á xornada de oito horas que debe fixar o Estado, as críticas a un traballo industrial embruteecedor, á desigualdade excesiva das fortunas, seu antiescravismo, pacifismo e rexeitamento da pena de morte, a proposta de pensións para os que quedan inválidos por accidentes de traballo, o apoio ao servizo militar universal sen posibilidade de redención a metálico... marcan un camiño cada vez máis alicerzado en formulacións achegadas á democracia.

³⁰ Unha reflexión recente sobre seu carácter de escritora construtora de nación, en Burdiel (2023).

José Pardo Bazán quizais non lle importase ceder un chisco de liberdade para finalmente chegar a unha solución semellante á do poderoso e “moderno” II Reich.

7.

Nisto, como noutros aspectos, as nosas tres protagonistas reflicten saídas posíbeis a problemas do seu tempo. Fano como boas coñecedoras das circunstancias dunha sociedade marcada por un cambio multinivel, e que obriga a tomar partido e posición. A historicidade, entendida como un estar consciente no século, como o contexto que enmarca e condiciona actos e decisións e define os debates candentes, faise presente en tres traxectorias que escapan da gaiola normativa da familia e do fogar. As tres fornecen opinión (coa palabra e a acción) e participan da esfera pública, mais fano cun grao de exposición variábel que ten moito que ver coas súas diferentes personalidades e mesmo cos distintos réximes emocionais nos que se integran. Se Juana de Vega puido molestar e ser incómoda por tensar as fronteiras definidas para as damas respectábeis do liberalismo, Concepción Arenal supuxo un desafío aberto a moitas convencións co seu non calar e súa denuncia, mentres que Emilia Pardo Bazán apareceu xa como unha contrincante armada e perigosa disposta a todo para reivindicar súa valía alén de calquera condicionante de xénero. Todas conscientes do seu valer e do seu entender, mais cunha idea do “decoro” ben diferente, que en Juana e en Concepción refrea os impulsos para evitar os efectos colaterais da transgresión normativa, e en Emilia salta polo ar e ofrece un espazo de acción tan amplo como enchido de trampas e de atrancos.

O travestismo, as caretas e as armaduras serven ás máis veteranas para esquivar os golpes e dicir e facer cun mínimo de protección, mais trócanse nunha feminidade sublimada, nada contida nin burguesa, mesmo provocativa na súa presentación pública, na máis moza do trío, o que non deixa de ser outro disface de distinta catadura mais igualmente funcional a unha vida transgresora, arriscada e en absoluto convencional. Arenal non semella que tivese aprecio pola Pardo Bazán, e esta deixounos algunhas descrições das ilustres viúvas que salientan seu aspecto viril (Burdíel 2019: 52; Pardo Bazán 1890: 38). Na forma todo as separaba, porque o contraste entre as enloitadas, contidas, graves e formais Juana e Concha, e a extravertida, mundana, escandalosa e expansiva Emilia, non podía ser maior. Unhas moi esixentes con que a coherencia marque súas vidas e cunha moral que pesa e mide cada paso e case cada pensamento, e outra un espírito libre que non atura limitacións e que se nega a que unha sociedade misóxina e hipócrita defina seu destino e condicione seu vivir. Unhas cun sinalado sentido da colectividade e das obrigas para con ela, e outra dotada dun subxectivismo irreductíbel cun horizonte vital na busca do éxito profesional que, de rebote, podería abrir un sendeiro posíbel para outras mulleres. Mais as tres, cómpre non esquecelo porque é seu legado máis importante, imprescindíbeis para definir e comprender unha xenealoxía do protagonismo das mulleres cultas e lidas, públicas no sentido máis literal da palabra, no longo século XIX, iniciadoras de vieiros logo percorridos por outras a partires de diferentes ideas, distintos contextos históricos e moi variábeis condicións persoais; en definitiva, mulleres tan diferentes e distintas entre si como podían ser os suxeitos varóns, o que perfila unha imaxe que sen dúbida sería moi do agrado de dona Emilia.

BIBLIOGRAFÍA

Aleixandre, Marilar e López-Sández, María (2021): *Movendo os marcos do patriarcado. O pensamento feminista de Emilia Pardo Bazán*, Vigo, Galaxia

Arenal, Concepción (1861): *La beneficencia, la filantropía y la caridad*, Madrid, Imprenta del Colegio de Sordo-Mudos y de Ciegos

Arenal, Concepción (1869): *La mujer del porvenir*, Sevilla-Madrid, Eduardo y Félix Perié

Arenal, Concepción (1881): *La instrucción del pueblo*, Madrid, Tipografía Guttenberg

Arenal, Concepción (1883): *La mujer de su casa*, Madrid, Gras y Compañía

Arenal, Concepción (1885): *El pauperismo*, Madrid, Victoriano Suárez (consultada a edición de 1897 en <https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/el-pauperismo--0/html/>)

Arenal, Concepción (1892): *La educación de la mujer*, Madrid, Sucesores de Ribadeneyra (consultada a edición de 1896 en <https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-educacion-de-la-mujer--0/html/>)

Arenal, Concepción (1895): *La cuestión social*, Madrid, Victoriano Suárez (consultado en <https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-cuestion-social--0/html/>)

Arenal, Concepción (1898), *La igualdad social y sus relaciones con la libertad*, Madrid, Victoriano Suárez (consultado en https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-igualdad-social-y-politica-y-sus-relaciones-con-la-libertad--0/html/fe9dfda-82b1-11df-acc7-002185ce6064_1.html)

Aresti, Nerea (2010): "Juegos de integración y resistencia. Discursos normativos y estrategias feministas (1860-1900)", *Historia Social*, núm. 68, pp. 25-46

Aresti, Nerea (2021): "O feminismo de Emilia Pardo Bazán", en VV.AA., *Emilia Pardo Bazán. O reto da modernidade*, A Coruña, Concello, pp. 53-60

Arias Bautista, María Teresa (2021): *Concepción Arenal en un océano de relaciones*, Madrid, Benilde Ediciones

Burdiel, Isabel (2019): *Emilia Pardo Bazán*, Barcelona, Taurus

Burdiel, Isabel (2020): "Ideología, cultura y biografía: en torno a Emilia Pardo Bazán", en C. Frías, P. Rújula e A. Sabio (eds.), *Carlos Forcadell. A propósito de la historia*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, pp. 256-264

Burdiel, Isabel (2021): "El feminismo de Pardo Bazán: una perspectiva histórica y contextual", *La Tribuna*, núm. 16, pp. 21-28

Burdiel, Isabel (2023): "Love, Gender and Class in the Nationalist Project of Emilia Pardo Bazán: An Unsentimental Story", en X. Andreu e M. Bolufer (eds.), *European Modernity and the Passionate South. Gender and Nation in Spain and Italy in the Long Nineteenth-Century*, Leiden, Brill, pp. 223-240

Burguera, Mónica (2012): *Las damas del liberalismo respetable. Los imaginarios sociales del feminismo liberal en España (1834-1850)*, València, PUV

Burguera, Mónica (2021): “Ecos de celebridade. Gertrudis Gómez de Avellaneda en Emilia Pardo Bazán”, en VV.AA., *Emilia Pardo Bazán. O reto da modernidade*, A Coruña, Concello, pp. 67-72

Caballé, Anna (2018): *Concepción Arenal. La caminante y su sombra*, Barcelona, Taurus

Cagiao, Pilar (2020): “Sobre Concepción Arenal e América”, en M.P. García Rubio e J.F. Méndez García (coords.), *Concepción Arenal. A conciencia da razón*, Santiago de Compostela, USC, pp. 135-143

Calatayud, Salvador, Millán, Jesús y Romeo, María Cruz (2022): “Élites y reformas en la evolución del Estado nacional. España en el contexto europeo del largo siglo XIX”, en Id. (eds.), *Reformas antes del reformismo. Estado y sociedad de élites en la España contemporánea*, Granada, Comares, pp. 1-37

Campo Alange, María (1973): *Concepción Arenal, 1820-1893. Estudio biográfico documental*, Madrid, Revista de Occidente

Castells, Irene; Espigado, Gloria e Romeo, María Cruz (2009) (coords.): *Heroínas y patriotas. Mujeres de 1808*, Madrid, Cátedra

Charques Gámez, Rocío (2022): “La frontera infranqueable: hombres y mujeres. Un ejemplo de transgresión en «Lo de siempre» (1913) de Emilia Pardo Bazán”, *HispanismeS*, núm. 5 (<https://journals.openedition.org/hispanismes/15817>; consultado o 8 de abril de 2023)

Clara, Josep (2021): “La Figueres de Pardo Bazán: insults i reaccions”, *Annals*, núm. 52, pp. 371-388

Durán, José Antonio (2006): *Los Vega. Memorias íntimas de Juana de Vega, condesa de Espoz y Mina. Coruña, 1805-1872*, Madrid, SECC-Fundación Juana de Vega-Taller de ediciones J.A. Durán

Fernández Losada, Edelmira (2016): “Formas de libertad femenina en Emilia Pardo Bazán”, *Aposta. Revista de Ciencias Sociales*, núm. 70, pp. 84-101

Folguera, P. (2022) (ed.): *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias

Fuentes, Juan Francisco e Garí, Pilar (2014): *Amazonas de la libertad. Mujeres liberales contra Fernando VII*, Madrid, Marcial Pons

García Negro, María Pilar (2004): “Pardo Bazán: feminismo, espíritu de clase, moralismo”, *La Tribuna*, núm. 2, pp. 201-218

Huertas Vázquez, Eduardo L. (2020): “Emilia Pardo Bazán y el feminismo krausoinstitucionista”, en *Doña Emilia: de Galicia a Madrid y el mundo por monterá*, Madrid, Instituto de Estudios Madrileños, pp. 131-160

Jaffe, Catherine M. (2013): “Sociabilidad, filantropía y escritura: María Lorenza de los Ríos y Loyo, marquesa de Fuerte-Híjar (1761-1821)”, en A. Yetano (coord.), *Mujeres y culturas políticas en España, 1808-1845*, Barcelona, UAB, pp. 83-124

Lacalzada de Mateo, María José (2012): *Concepción Arenal. Mentalidad y proyección social*, Zaragoza, PUZ

López Almena, María del Pilar (2018): *Visibles. Mujeres y espacio público burgués en el siglo XIX*, Valladolid, Universidad

Martín-Valdepeñas, Elisa (2015): “El eco del saber: la Junta de Honor y Mérito de la Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País y la ciencia en la Ilustración”, *Historia Social*, núm. 82, pp. 97-114

Martínez-Barbeito, Carlos (1981-5): “Juana de Vega”, *Revista del Instituto José Cornide de estudios coruñeses*, núm. 17-21, pp. 83-109

Millán, Jesús e Romeo, María Cruz (2015): “La nación católica en el liberalismo. Las perspectivas sobre la unidad religiosa en la España liberal, 1808-1868”, *Historia y Política*, núm 34, pp. 183-209

Millán, Jesús e Romeo, María Cruz (2016): “Iglesia y religión en el liberalismo anterior a la sociedad de masas”, en S. Calatayud, J. Millán e M.C. Romeo (eds.), *El Estado desde la sociedad. Espacios de poder en la España del siglo XIX*, Alacant, Universitat, pp. 149-183

Mínguez Goyanes, Raúl (2016): *Evas, Marías y Magdalenas. Género y modernidad católica en la España liberal (1833-1874)*, Madrid, CEPC-AMC

Molina Puertos, Isabel (2015): “Ropa sin planchar. Estrategias discursivas de las escritoras isabelinas”, *Historia Social*, núm. 82, pp. 115-131

Pardo Bazán, Emilia (1890): *Por Francia y Alemania: crónicas de la Exposición*, Madrid, La España Editorial

Pardo Bazán, Emilia (2016): *Teoría del sistema absoluto*. Edición y estudio introductorio de Jesús Millán, Zaragoza, Institución Fernando el Católico

Paredes Núñez, Juan (1992): “El feminismo de Emilia Pardo Bazán”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, núm. 105, pp. 303-313

Patiño Eirín, Cristina (2021), “A biblioteca pendente de Emilia Pardo Bazán”, en VV.AA., *Emilia Pardo Bazán. O reto da modernidade*, A Coruña, Concello, pp. 97-104

Romeo Mateo, María Cruz (2000): “Juana María de la Vega, condesa de Espoz y Mina (1805-1872). Por amor al esposo, por amor a la patria”, en I. Burdiel e M. Pérez Ledesma (coords.), *Liberales, agitadores y conspiradores. Biografías heterodoxas del siglo XIX*, Madrid, Espasa, pp. 209-238

Romeo Mateo, María Cruz (2014): “Domesticidad y política. Las relaciones de género en la sociedad posrevolucionaria”, en M.C. Romeo e M. Sierra (coords.), *La España liberal, 1833-1874*, Madrid-Zaragoza, Marcial Pons-PUZ, pp. 89-127

Romeo Mateo, María Cruz (2017): “¿Sujeto católico femenino? Política y religión en España, 1854-1868”, *Ayer*, núm. 106, pp. 79-104

Romeo Mateo, María Cruz (2021): “Ser á vez artista e católica. A relixiosidade de Pardo Bazán”, en VV.AA., *Emilia Pardo Bazán. O reto da modernidade*, A Coruña, Concello, pp. 43-52

Romeo Mateo, María Cruz (2023): “Ambivalencias en el corazón del ángel del hogar: escritura y escritoras isabelinas”, en M. Burguera e G. Espigado Tocino (coords.), *Saber y crear en femenino. Género, cultura y modernidad entre los siglos XVI-XX*, Granada, Comares, pp. 95-113.

Sánchez García, Raquel (2019): *Señoras fuera de casa. Mujeres del XIX: la conquista del espacio público*, Madrid, Catarata

Vega, Juana de (1910): *Memorias de la Excma. Sra. Condesa de Espoz y Mina*, Madrid, Imprenta de los hijos de M.G. Hernández

Veiga, Xosé Ramón (2022): *Juana de Vega, condesa de Espoz y Mina (1805-1872). Facer no século*, Vigo, Galaxia

Vialette, Aurélie (2021): “Nineteenth-Century Women Activist. Concepción Arenal’s Cross-Dressing”, en L. Charnon-Deutsch e A. Simón-Alegre (eds.), *Queer Women in Modern Spanish Literature: Activism, Sexuality, and the Otherness of the “Chicas Raras”*, Londres, Routledge, pp. 17-32